

mütefekkir

Aksaray Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi Dergisi

cilt / volume: 5 • sayı / issue: 9 • haziran / june 2018 • 135-161

ISSN: 2148-5631 • e-ISSN: 2148-8134 • DOI: 10.30523

KLASİK DÖNEM BAZI ARAP ŞİİRİNDEKİ KELÂM MUHTEVİYATI

Classical Period Kalam Content of Some Arabic Poems

Süleyman KOYUNCU

Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi,

Kelâm ve İslam Mezhepler Tarihi Ana Bilim Dalı

Assistant Professor, Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences,

Department of Kalam and History of Islamic Sects

Aksaray, Turkey

koyuncusuleyman@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-2577-5382>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19.04.2018

Kabul Tarihi / Accepted: 24.06.2018

Yayın Tarihi / Published: 30.06.2018

Atıf/Cite as: Koyuncu, Süleyman. "Klasik Dönem Bazı Arap Şiirindeki Kelâm Muhteviyatı". *Mütefekkir* 5/9 (Haziran 2018): 135-161. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.441658>.

İntihal / Plagiarism: Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve bir intihal yazılımı ile taranmıştır. İntihal yapılmadığı tespit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. No plagiarism has been detected.

Copyright © CC BY-NC-ND Published by Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi - Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences, Aksaray, 68100 Turkey.
All rights reserved.

KLASİK DÖNEM BAZI ARAP ŞİİRİNDEKİ KELÂM MUHTEVİYATI

Süleyman KOYUNCU

Öz

Hissedilen duygularla düşüncelerin aktarımında şiir önemli edebi bir türdür. Bu önemli fonksiyonuna binaen birçok alanda kullanılmıştır. Arapça şiirlerde Kelâm ilmine yönelik birçok konudan bahsedildiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) övgülerine mazhar olan Arap şiirinde oldukça zengin içerikli kelâm muhteviyatını görüyoruz. Özellikle Allah'ın varlık ve birliği, nübüvvet, ölüm ve âhiret hayatı, Allah'ın yüce kelâmı gibi esaslardan bahsetmekle beraber, ayrıca insanın iki dünya için yapmak durumunda olduğu amellerinden ve insanın kulluk görevini yerine getirerek iki dünyanın da dengesini sağlamak zorunluluğundan bahsedilmektedir. Ancak şiirlerde sadece bu konular değil, başkaca konular da ele alınmıştır. Kişinin sözü ile amelinin örtüşmesi, malın kimin için kazanıldığı, dostlukların Allah için olması, dünyevî bir artı taşımaması, âhiret azığının ölmeden önce gönderilmesi gibi daha birçok konu şiirlerde işlenmiştir. Gönül isterdi ki bütün bu konuları makalemizde işleyelim, ama makalemizin alanı bunları istiyab edecek sınırsızlıkta olmadığından sadece yukarıda zikrettiğimiz esasların bazılarından bahsetmeyi uygun gördük. Allah'ın varlık ve birliği, Hz. Muhammed'in risâleti, ölüm ve haşir ve Allah'ın yüce kelâmı Kur'an hakkında şiir ve kelâm ilişkisini ele alırken, başta Kur'an ve sünnet olmak üzere kelâm ulemasının görüşlerinden de yararlanarak makalemizi hazırlamayı ve sunmayı uygun bulduk.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Şiir, Esas, Haşir, Âhiret.

Classical Period Kalam Content of Some Arabic Poems

Abstract

Poetry is an important literary genre in the transmission of thoughts and feelings. Due to this important function, it has been used in different fields/disciplines. In Arabic poems it is seen that many topics related to the science of Kalam are mentioned. We can see the traces of Kalam content in Arabic poem which is praised by Prophet Muhammad. It mentions the aspects such as existence and unity of God, prophecy, death and afterlife, holly word of God, as well as indicating the deeds of humans in relation to this life and the life to come, and the obligation to ensure a balance between the two worlds by practicing the services to God. However, the subjects other than the aforementioned ones also exist for poems. Many other subjects, such as consistency of words and actions of a person, the real reason in acquiring properties, making friendships for God, not having any earthly purposes, and doing the best we can do before death, have been included in the poems. One would wish that all subjects mentioned above could be included in this article; however, the field of this article does not possess the infinity to include all such subject, thus we have decided to mention only some of the subjects we talked about in this study. While dealing with the existence and unity of God, prophet hood of the prophet Muhammad, death and resurrection and the Poem and Kalam relationship regarding Quran the holly word of the God, we have decided that it was convenient to prepare our article by using the Quran and Sunnah of Prophet and the views of Kalam scholars.

Keywords: Word, Poem, Fundamentals, Judgment, Afterlife.

GİRİŞ

Şiir kelimesi, “şe-a-ra” kök fiilinden türemiş müştak bir isimdir. Sözlük olarak bilgi, his, idrak anlamına gelir. Terim olarak şairin bir konu üzerinde hissettiği duygu ve fikirlerini, hece veya aruz vezni ile manzum olarak sunmasına denmektedir. “Şe-a-ra” ise, fiil olarak bilmek, idrakinde olmak, hissetmek, algılamak anlamlarına gelir. Müştaklarından “Şâir”, ism-i fail olarak hisseden, içinde duyan, idrak eden demektir.” Şâir” kelimesinin çoğulu “şuarâ”dır.¹ Her dilde şiir yazılmıştır. Genellikle şairler şiirlerini tâbi oldukları din, kültür, örf ve âdet, kahramanlık ve sahip oldukları ideolojileriyle ilgili şiirler yazarlar ve sahip oldukları güçlü hisler sebebiyle başkalarının düşünemediklerini düşünür ve yeni fikirlere ulaşırlar.²

Şiir kavramı, karışıklık ve manevî anlaşılmazlıktan uzak olduğu zaman, kalbin rikkatini, nefsin terbiyesini, tabiatın yumuşamasını temin eder. Övgüye mazhar şiir olduğu gibi, yerilen şiir de vardır. Bu bağlamda; “Bir adamın içinin onu helak eden cerahatle dolması, beyninin ve kalbinin (olumsuz) şiirle dolmasından daha hayırlıdır.”³ şeklinde rivayetler vardır. Şiirle meşguliyet kişiyi Kur’an öğrenmek, okumak, onunla amel etmek ve Allah’ı anmaktan alıkoymuyorsa peygamberin bunu yasakladığı düşünülebilir. Dolayısıyla boy, endam ve cilveli tavırlar gibi bedensel niteliklere değinen, kişiye kötülük, müstehcenlik ve içkiye övgü gibi zayıf nefisleri harekete geçirip helal olmayan şeylere yönlendiren şiirler, Müslüman kültüründe yasak kapsamı içinde mütalaa edilmektedir.

Hz. Peygamber, şiir yoluyla ifade edilen olumlu, faydalı ve hikmetli değerleri övmüştür. Bu bağlamda; “*Muhakkak şiirde hikmet vardır.*”⁴ ve “*Muhakkak açık ve fasih ifadelerde bir büyüleme vardır.*”⁵ hadisleri önemlidir. Dolayısıyla Hz. Muhammed’in şiir dinlediği ve bundan hoşlandığı hadislerden anlaşıldığına göre onun tümüyle şiire karşı olmadığını söyleyebiliriz.

¹ Bk. Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab* (Kâhire: Dâru'l-Maarif, ts.), 4: 2273-2275.

² İsmail b. Hammad Cevherî, *es-Sihâh, Tâcü'l-lüğa ve sıhâhü'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülğafur Attar (Beyrut: Dâru'l-İlim Li'l-Melayin, ts.), 2: 299.

³ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu'fî Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, “Edeb”, 92 (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981); Ebü'l-Hüseyyin Müslim b. el-Haccac Müslim, *Sahîhu Müslim*, “Şiir”, 7 (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981).

⁴ Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid el-Gazvîni İbn Mâce, *Sünen-i İbni Mâce*, “Edeb”, 41 (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981).

⁵ Buhârî, “Edeb”, 90; İbn Mâce, “Edeb”, 41.

Şiir, tüm İslâmî disiplinlerde önemli olmakla beraber daha çok tefsir ilminde kelâmî konular işlenirken müracaat edilen bir alan olmuştur. Bu bağlamda müfessirlerin konuları şiirle istişhâd ederek yorumları, sadece tefsir ilmi açısından değil, kelâm ilmi açısından da oldukça önemlidir. Çalışmanın amacına ulaşmasında daha verimli olacağı düşüncesiyle, bu tarz şiirlerin müstakil örnekler üzerinde ele alınması yararlı olacaktır. İmanı esaslardan ele aldığımız her ana başlık kendi arasında bir insiyatife sahiptir. Hedefimiz İslam ve iman esaslarının her ilimle olduğu gibi edebiyat dünyasıyla da alakasının olduğunu göstermektir.

1. ALLAH'IN VARLIK VE BİRLİĞİNE DAİR YERYÜZÜNDE SA- YISIZ DELİLLERLE İLGİLİ ÖRNEK

Ebu'l- Atâhiye (ö. 210/825) diyor ki:

أم كيف يجحده الجاحد	فيا عجباً! كيف يعصي الاله
و لله في كل تحريكة و تسكينه في الوري شاهد	و في كل شيء له آية* تدل علي أنه الواحد

*"Ne hayret vericidir! İnkarcı Allah'a nasıl isyan eder?
Yahut O'nu nasıl inkar eder?!"*

Oysaki her bir şeyde O'nun için varlık ve birliğine delalet eden bir âyet vardır.

Kâinatta her bir hareket ve durağanlıkta Yüce Allah'ın varlık ve birliğine delalet eden bir şahit illa vardır."⁶

Allah'ın yarattığı şu kâinatın her bir zerresi Allah'ın varlık ve birliğinin izlerini taşır.⁷ Âlemi tanımladığımızda bu daha açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Mâtürîdî bilgilerden Nureddin Ahmed b. Mahmud es-Sâbûnî (ö. 580/1184) evrenin Allah'ın varlığına delil olmasını şöyle ifade eder: "Âlem, Yüce Allah'tan başka her şeyin ismidir. Çünkü her şey Sâni'nin varlığına bir alem, bir işarettir."⁸ Yaratılış itibarıyla ne bir zerreyi, ne de bir küreyi Allah'tan başkasına isnat etmek mümkün değildir.

⁶ Ebü'l-Feth Bahâüddîn Muhammed b. Ahmed b. Mansûr el-İbşîhî, *el-Müstetraf fi külli fennin müstetraf* (Beyrut: Daru'l-Kalem, 1981), 1: 33.

⁷ Sadrüddîn Muhammed b. Alî b. Muhammed İbn Ebü'l-İz Hanefî, *Şerhu'l- 'Aķîdeti't-Tahâviyye*, 9. Baskı (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslamî, 1988), 77.

⁸ Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebî Bekr es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usulî'd- din*, 5. Baskı (Ankara: Daru Matbaati's-Şuuni'd-Diniyye, 1995), 19.

* Ebu'l-Atâhiye'nin (d. 130/748 - ö. 210/825 veya 828) esas adı İsmail b. el-Kâsım b. Süveyd b. Keysan el'Anezî, künyesi Ebü İshak; bazılarına göre esas künyesi çılgın anlamına gelen Ebu'l-Atâhiye'dir. Kardeşiyle beraber Bağdad'da çömlekçilik (el-Cerrar) yaptı. Çömleklerin üstlerine yazdığı şiirlerle meşhur oldu. Bu sebeple Abbâsi halifelerinden el-Mehdî (ö. 166/783), Harun er-Reşid (ö. 177/809) ve el-Me'mun'un (ö. 201/833) davetiyle saraylarında bulundu.

Çünkü bütün varlığın yaratıcısı, varlığı kendinden ve vâcibü'l-vücut olan Allah'tır.⁹

Şâirini tespit edemediğimiz şu şiirde bu husus şöyle ifade edilmektedir:

كذلك في كل حي له آيتان علي أنه أحد صمد	كما أن في كل ذرة شاهدين علي أنه واجب واحد
--	---

“Evet, her bir zerrede Allah'ın vâcib ve vâhid oluşuna şehadet eden iki şahid olduğu gibi; her bir canlıda da Allah'ın ehad ve samed oluşuna iki delil vardır.”¹⁰

Abdülğanî en-Nablûsî (ö. 1062/1652) şu şiirinde aynı hususa temas etmektedir:

من الملا الاعلي إليك رسائل	تأمل سطور الكائنات فإنها
----------------------------	--------------------------

“Kâinat kitabının satırlarını inceleyerek düşün.

Çünkü onlar mele-i âladan sana gelen mektuplardır.”¹¹

Şiirde ifade edilen Allah'a ilişkin vasıflar, Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî (ö. 333/944) tarafından şöyle ifade edilir:

“Allah birdir, şeriki yoktur, tektir, misli yoktur; sameddir, her şey O'na muhtaçtır. O, ezeli ve ebedîdir; varlığının evveli, ebediyetinin âhiri yoktur. Kayyum'dur, her şeyin dengede durması, yürümesi, dönmesi kayyûmiyet sırrı altında yürümektedir. O, Evvel, Âhir, Zâhir ve Bâtındır. Cismiyetten münezzehtir. O, bütün sıfatlarıyla tüm varlığın üzerindedir; O'nun üstünlüğü kullarından tamamen uzak olduğu anlamına gelmez; çünkü Allah kullarına şah damarlarından daha yakındır. O, her şeye şahittir, nerede olursanız olun Allah sizinle beraberdir. O'nun kullarına yakınlığı cisimlerin yakınlığına benzemez. Zaman ve mekânla kayıtlı olmaktan münezzehtir.”¹²

Kâinattaki her hareket ve sükûnda Yüce Allah'ın vahdaniyetine delalet eden hikmetler vardır.¹³ Su çukura, ayak izi seyre delalet eder de burçları bulunan gök, dereleri bulunan yer Hakîm ve Habîr olan Allah'a delalet etmez mi?¹⁴ Nitekim bu hususa ilişkin bir ayette şöyle buyrulmaktadır:

⁹ Sa'düddin Mes'ûd b. Ömer Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâidi'n-Nesefiyye*, Thk. Muhammed Adnan Derviş (İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, ts), 84; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd fi ilmi'l-kelâm* (Pakistan: Dâru'l-Maarifi'n-Numaniyye, 1401/1981), 2: 60.

¹⁰ Said Nursî, *Hakikatü't-tevhid* (İstanbul: Daru Sözlür, 1409/1988), 1: 66.

¹¹ Abdürrezzak Affî, *Müzekkirâtü't-Tevhîd*, tsh. Zekeriyya Ali Yusuf (Suudi Arabistan: Matbaatü Ensari's-Sünne, 1420/1999), 1:37; Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Kasım el-Âsimî el-Kattanî. *Hâşiyetü'l-usuli's-selase* (B.y: Dâru'z-Zahim, 1423/2002), 1: 44.

¹² Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Mâtürîdî, *Kitabü't-tevhid* (İstanbul: Elif Ofset Tesisleri, 1979) 19; el- İbşîhî, *el-Müstetraf*, 1: 33.

¹³ el-İbşîhî, *el-Müstetraf*, 1: 33.

¹⁴ İzmirlî İsmail Hakki, *Yeni İlm-i Kelâm* (Ankara: San Matbaası, 1402/1981), 205.

“Kur’an’da, “Göklerin ve yerin yaratılmasında, gece ile gündüzün birbiri peşinden gelmesinde, gemilerin denizde yüzmesinde, gökten indirip öldükten sonra onunla yeri dirilttiği suda, yeryüzünde her çeşit canlıyı yaymasında, rüzgârları ve yer ile gök arasında emre hazır bekleyen bulutları yönlendirmesinde düşünen bir toplum için birçok deliller vardır.” (Bakara 2/164)

Ayette verilmeye çalışılan temel düşünce, eylemlerin Allah’tan bağımsız olarak yapılmasının imkânsız oluşudur.¹⁵ Bu mesaja yakın bir anlam şairini tespit edemediğimiz şu şiirde de verilmeye çalışılmıştır:

من جلال،وقدرة، وسناء	كل ما ترتقي إليه بوهم
منه سبحانه مبدع الأشياء	فالذي أبدع البرية أعلي

“Tahayyül ve düşünsel olarak O’na yükselen her büyüklük, kudret ve yücelik ve parlaklıktan insanlığı yaratan ondan daha yücedir. Her eksiklikten münezzehtir olan Allah bütün eşyanın yaratıcısıdır.”¹⁶

Görülüyor ki Allah, sıfatlarında yüce, zâtında ulu ve tasavvur edilen her şeyden daha büyüktür.¹⁷ Nitekim bu kâinatın yaratıcısı, insan aklının tasavvur ettiği her şeyden daha büyük, yarattıkları daha muhkem ve Allah daha bilgilidir.¹⁸

Hız. Ali, oğluna yaptığı bir vasiyetinde şöyle diyor: “Bil, ey oğul, Rabbinin asla ortağı yoktur. Eğer ortağı olsaydı, o, ortağın da elçileri sana gelirdi; onun hükümrânlığının ve idaresinin eserlerini görürdün. Onun fiil ve sıfatlarını tanırıydın. Fakat Rabbimiz bir tek ilahtır, zıddı yoktur. Hükümrânlığında tektir.¹⁹ Kısaca söylemek gerekirse, zihinlerde her ne tasavvur olunursa, Allah onun tamamen zıddıdır.²⁰

¹⁵ Mukâtil b. Süleyman b. Beşir, *Tefsiru Mukâtil*, thk: Abdullah Mahmud Şehate (Beyrut: Dâru’l-İhyai’t-Türas, 1423/2003), 1: 100; Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Ğalip et-Taberî, *Câmiu’l- beyan fi te’vîl-Kur’an*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Beyrut: Müessesetü’r-Risale,1420/2000), 164, 3: 268; Muhammed et-Tahir b. Muhammed b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrir ve’t-Tenvir* (Beyrut: Mektebetü’l-Medineti’r-Rakamiyye, 1420/2000), 2: 76.

¹⁶ Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail Ebu Mansur, *Ahsene ma semî’te* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İslamiyye, 2000), 1: 12; Ahmed b. Muhammed el-Mukrî et-Tilmisanî, *Nefhu’t-Tayyib min ğusni’l-Endülisi’r-Ratip*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sadır, 1388/1968), 5: 286.

¹⁷ Muhammed b. Ömer Nevevî el-Câvî, *Merah lebid li keşfi ma’ne’l Kur’an’il-mecid*, tsh. Muhammed Emin ed-Danavî (Beyrut: Daru İhyai’l-Kütübi’l-Arabiyye, 1417/1996), 2: 239.

¹⁸ Muhammed Reşid b. Ali Rızâ b. Muhammed, *Tefsiru’l- Kur’an’il-Hakîm (Tefsiru’l-menâr)*, 4. Baskı (Mısır: Daru’l-Menâr, 1990), 7: 532.

¹⁹ el-İbşîhî, *el-Müstetraf*, 1: 33.

²⁰ el-İbşîhî, *el-Müstetraf*, 1: 33.

* Künyesi, Ebu Âkil Lebîd b. Rebîa b. Mâlik b. Cafer el- Âmirî el-Caferî’dir. Câhiliye şairlerinden ve muallakât-ı seb’a ashabındandır. Kızı Kur’an’daki yüksek belâğata mukabil Kâbe’ye gidip babasının şiirini Kâbe’nin duvarından indirmiştir. Peygamberimizin vefatına yakın

Lebîd b. Rebîa (ö. 661/877) bir şiirinde Allah'ın varlık ve birliği ile ilgili şöyle diyor:

وكل نعيم لا محالة زائل	ألا كل شيء ما خلا الله باطل
إلى الغاية القصوى فلقبر آيل	وكل ابن أنثى لو تطاول عمره
دويهة تصفر منها الأنامل	وكل أناس سوف تدخل بينهم
إذا حصلت عند الإله الحصائل	وكل إمراء يوما سيعرف سعيه

“Bil ki, Allah’tan başka her şey bâtıldır Ve her nimet şüphesiz geçicidir. Her dişinin (doğurduğu yavrusu) çocuğu, ömrü son sınırına ulaşırsa da, varacağı son yer mezardır. Her insanın arasına ölüm girecek, parmakları o, ölümlle sararacaktır. Her kişi, bir gün Allah’ın huzurunda toplandığında sa’yini (çalışmasını) bilecektir.”²¹

Rivayet edildiğine göre Hz. Peygamber minberde hutbe okurken şöyle demiştir: “Arap’ın söylediği en meşhur söz; “Allah’tan başka her şey, bâtıldır” sözüdür.”²²

Şiirdeki “Her şey batıldır” sözü, Allah’tan gayri her şey fânidir, geçicidir anlamında olsa gerek. Çünkü dünyadaki bütün nimetler hayal değildir. Onların asılları vardır; ama örnek ve tadımlıktır. Bu nimetlerin asılları ise cennette olup orada daimi olacak ve hiç bitmeyeceklerdir. İbret nazarıyla bakılır ve tetkik edilecek olursa anlaşılır ki; her şey gözü ve beyni yorgun düşürecek kadar fütursuzdur.²³ Bir sineğin kanadındaki simetrinin üzerine nakşedilmiş ince sanatı görmezlikten gelemeyiz. Yine elle tutulan ve gözle görülen eşyayı²⁴ bir değersizleştirme ve manasızlığa isnad edemeyiz; çünkü yanlış olur. İmanın şartları gereği, esmâ-i hüsnânın tecelligahı ve Allah’ın varlık ve birliğinin delil ve alametleri olan masıvayı yok kabul etmek, görmezlikten gelmek ve eşyanın gerçekliğini ayaklar altına almak en büyük yanlıştır. Bu bağlamda “O’nun zâtından başka her şey yok olacaktır.” (Kasas 28/88) ayetine göre başta insan olmak üzere her varlığın belli bir süreyi tamamladıktan sonra buradan göçüp gitmesi, onun bu kararsız dünya hayatında fani olması değersiz olduğunu göstermez. Çünkü canlı cansız her varlık Allah’ın varlık ve birliğinin şahitleridir; bu şahitleri hayale teslim edemeyiz, fani olmalarına rağmen hakikat-ı eşyayı kabul etmek zorundayız.

Müslüman olmuş, sonra Kûfe’ye intikal etmiştir. Ayrıca kardeşi Erbed b. Kays’a uzun bir kıssada yazdığı mersiye ile de meşhur olmuştur.

²¹ el-İbşîhî, *el-Müstetrafe*, 1: 33.

²² el-İbşîhî, *el-Müstetrafe*, 1: 34.

²³ el-İbşîhî, *el-Müstetrafe*, 1: 34.

²⁴ Teftâzânî, *Şerhu’l-akaidi’n-Nesefiyye*, thk. Ahmed Hicâzî es-Seka (İstanbul: el-Mektebetü’l-Hanefiyye, 1990), 57.

Allah'ın var ve bir olduğuna dair "Tavil'den alınan ve şâiri belli olmayan diğer bir şiirde şöyle denilmektedir:

وأشهد أن البعث حق وأخلص	شهدت بأن الله لا رب غيره
-------------------------	--------------------------

*"Şüphesiz Allah'tan başka Rab olmadığına şahitlik ettim ve inandım.
Ve kesinlikle öldükten sonra dirilmenin hak ve katışıksız olduğuna
inaniyorum."*²⁵

Şiirin birinci mısrasında Allah'tan başka Rab olmadığı ifade edilmektedir. İnsanlık tarihinin hiçbir döneminde aşkın bir varlığa inanma ve tapınma duygu ve şuurundan uzak olunmamıştır. İlkel insanların yaşadığı mağaralarda rastlayabildiğimiz figürler de bunu kanıtlar mahiyettedir. Allah insanı yaratırken onu mutlu edecek duyguyu da yaratmıştır. İnsan, aşkın (müteâl) ve her şeyi kuşatan bir yüce kudrete teslim olmak, ondan ilham ve yardım beklemek duygusunu içinde sezmiş, Allah'a korku ve ümit ile bağlanmıştır. Allah'ın önünde diz çökmüş, yalvarmış, kurbanlar ve ibadetlerle ona yaklaşmak istemiş, kâinattaki maddî kuvvetlerin zararlarından korunmayı ve hayatın her türlü acılarına karşı koymayı O kudrete iman ederek bulmuştur. İşte dengi olmayan bir Allah'a inanmak böyle bir duygu ve düşüncenin zarurî sonucudur.²⁶ Allah'a inanmak için insanda var olan duygu ve şuura "Fitrat delili" denir²⁷

Allah inancı aklen ve fitraten zorunlu olduğu için bu konuda esasen başka deliller aramaya, mukaddimeler (öncüller) düzenleyerek mantıkî ve aklî deliller sunmaya ihtiyaç yoktur. Temiz bir fitrata ve hastalanmamış bir ruha sahip her insan, Allah'ın var ve bir olduğunu anlar. Bu deliller, insana Allah'ın var ve bir olduğuna dair içindeki zorunlu bilgileri hatırlatmak içindir. Aslında burada şu denilmek istenmektedir: İnsan duygularla donatılmış sayısız yeteneklerle dünyaya gelir;²⁸ sonra bunları kullanarak kendisini geliştirir.

İnsanda var olan duygular ve içindeki zorunlu bilgi mutlaka geliştirilmelidir; zira insanın zorunlu olarak kendisini geliştirmesi gerekmektedir. Bu bilgi ile önce kendisini tanımalıdır; çünkü insan Allah'ın var ve bir olduğunun birinci derecede delili ve O'nu gösteren aynasıdır. Kendisini tanımayan Rabbini de tanımaz. Kimin tarafından beslenip beslen-

²⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. el-Abbas eş-Şâfiî, *Divânü'l-İmami's-Şâfiî*, thk. İmil Bedî Yakup (Beyrut: Dâru'l-Küttabi'l-Arabiyye, 2007), 90.

²⁶ A. Saim Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi ve Kelâm'a Giriş*, 25. Baskı (İstanbul: Karist Baskı Çözümleri Ltd. Şti, 2016), 77-78.

²⁷ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi*, 82.

²⁸ Abdurrahman Hasan Habenneke el-Meydânî, *el-Akîdetü'l İslamiyye ve üsesühâ*, 8. Baskı (Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1997), 110.

mediklerini bilmemelerinden ötürü ateizmin ve deizmin ana çıkış noktası budur. Mutlaka insan kendisini tanımalıdır ki her şeyi salim bir akılla değerlendirip tanınsın. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “من عرف نفسه* ” *Her kim kendini tanırsa, böylece Rabbini de tanır.*”²⁹

Bu ifadenin anlamı şudur: Her kim acizlik, zayıflık, eksiklik ve kusurlarıyla beraber nasıl bir varlık olduğunu tanır ve bilirse, kâmil sıfatlarla muttasıf, her fiilin yaratıcısı olan yüce Allah’ı da tanır; O’nu tanımazsa, hiçbir iyilik ve güzellik o âciz kula ulaşmaz, o kul hiçbir şeyden yararlanamaz ve hayatı belirsizliklerle dolu olarak yaşar.³⁰ Yine Hz. Peygamber şöyle buyuruyor:

تفكروا في خلق الله* ولا تتفكروا في الله
ediniz, araştırınız ve fakat Allah(’ın kühnü) hakkında tefekkür ve araştırma yapmayınız.”³¹

Yani, ilk olarak Allah’ın yarattıkları hakkında düşününüz. Hatta yaratıkların acziyetini tanıdığınız zaman, o âciz kul için, her şeye gücü yeten, kemal sıfatlarla muttasıf bir yaratıcının olduğunu tanır. Her kim yaratıcı hakkında O’nun haşa kühnünü, nasıllığını düşünürse, bu durum o insanı Allah’ı kullara benzetme (teşbih) ve Allah’ın sıfatlarını inkâra (ta’tıl) sevk eder.³² Öte yandan Seâlibe tefsiri Hz. Ali’nin şöyle dediğini nakletmiştir: “أعرف نفسك تعرفك” *Kendini tanı, Rabb’ini tanırsın.*”³³ Bu konuda Hz. Ali’nin bir de olumsuz söylediği cümlesi vardır, o da şudur: “من لم

يعرف نفسه لم يعرف ربه

*“Kendini tanımayan kimse Rabb’ini de tanımaz.”*³⁴

Her yaratığın kendine has bir fitratı vardır; varlığa çıktığı andan itibaren bu özellik kendisinde mevcuttur. Mıknatıs demiri çekme, akrep onu eline alanı sokma özellik ve fitratına sahiptir. İnsan, iç ve dış âlemde Allah’ın varlığını gösteren şeylere bakarak Allah’ın varlığını bunlardan

²⁹ Tahir b. Muhammed İsferyânî, *et-Tefsîr fi’l-din ve temyîzi’l-fırkati’n-nâciye ani’l-fıraki’l-hâlikîn* (Lübnan: Matbaatü Ensari’s-Sünneti’l-Muhammediyye, 1983), 1: 162. Nevevî bu hadis sabit değil demiştir. İbn Teymiyye ve Keşfü’l-Hafâ sahibi mevzûdur diyor. Daha başka mevzûdur diyenler olmuştur. Fakat beri taraftan Fahreddin Râzî, İsfahânî, el-Lübâb sahibi, Nisâbü’rî, el-Fevâtihu’l-İlahiyye ve daha birçok tefsir sahibi bunun hadis olduğunu söylemişlerdir. Hadis olmasa bile insan fitratına ve gidişata uygundur kanaatindeyim.

³⁰ İsferyânî, *et-Tefsîr fi’l-din*, 1: 162.

³¹ İsferyânî, *et-Tefsîr fi’l-din*, 1: 162.

³² İsferyânî, *et-Tefsîr fi’l-din*, 1: 162.

³³ Ebû Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahluk Seâlibî, *el-Cevâhiru’l-hısan fi tefsîri’l-Kur’an / Tefsîri Seâlibî* (Beyrut: Müessesetü’l-Âlemî, 1998), 5: 413.

³⁴ Seâlebi, *el-Cevâhiru’l-hısan fi tefsîri’l-Kur’an*, 5: 413.

anlayabilecek bir kabiliyette yaratılmıştır. Bununla beraber insanın kendi yaratılışı, kendi fitratı da bizzat Allah'ın varlığına en açık delildir. İmam Gazzâlî (ö. 505/1111)³⁵ ile Şehristânî'nin (ö. 548/1153)³⁶ kanaatleri bu yöndedir. Dış âlemden önce insan başlı başına bir kitap olması hasebiyle kendini okumalıdır; çünkü her türlü delili kendi iç âleminde bulacaktır. Ağızda bulunan ve yutmamızı, teneffüsümüzü, rahat uyumamızı kolaylaştıran tükürüğü bile izah etmekten, ağza konma hikmetinin ne olduğunu bilmekten âciziz.

Allah'ın varlık ve birliğini ispata yarayan kelâmcıların ve İslam filozoflarının kendilerine has delilleri vardır. Biraz geçmişe ait olmakla beraber burada örnek kabilinden bir kaçını zikretmekte yarar mülhaza ediyoruz.

“Hudûs”, “İmkân”, “Hareket”, “İbda” ve “İllet-i-gâiyye” gibi delillere “Tabii deliller”, akıl yoluyla elde edilen “Ekmel” varlık deliline “Metafizik delil”, beşer tabiatından çıkarılanlara “Kabûl-i-amme”, nefis-i-sâdıktan çıkarılanlara da “Ahlâkî ve Vicdanî deliller” denilmektedir.³⁷

Hudûs delili, yok iken sonradan meydana gelme demektir. Sonradan meydana gelenlere “hâdis” denir. Zıddı “kadîm”dir. Hudûs delili, eserden müessire intikal suretiyle âlemin hâdis oluşundan Allah'ın varlığını ispata varan bir delildir. Yani varlığın hal ve sıfatlarından hareketle Allah'ın varlığına ulaşma delilidir. Mevcudat için söz konusu olan illiyet prensibinden faydalanır ve âlemin hudûsu esasına dayanır. Bu sebeple hudûs delili diye isimlendirilmiştir.³⁸

Hudûs delili kısaca şöyle bir kıyasla ifade edilebilir:

Âlem, bütün parçalarıyla hâdistir.

Her hâdis olanın bir muhdise ihtiyacı vardır.

O halde, bu âlemin de bir muhdisi vardır ki,

O da hâdis olmayan, Vâcibü'l-Vücûd olan Allah Teâlâ'dır.³⁹

Bütün varlığı sonradan yaratan yarattıkların cinsinden olamaz; çünkü bu durumda teselsül meydana gelir ve böyle olunca da varlığı bir yerde durduramayız; bu ise muhaldir. Varlık silsile halinde devam ederse buna “Teselsül”, iki hâdis birbirlerinin var oluş sebebi olursa buna da

³⁵ Ebû Hâmid Hüccetü'l-İslam Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu ulûmi'd-din* (Kahire: Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, 1967), 1: 144.

³⁶ Ebû'l Feth Tâceddin Muhammed b. Abdülkerim Şehristânî, *Nihayetü'l-ikdam fî ilmi'l-kelâm*, thk. el-Ferd Cüyum (Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, 2004), 4.

³⁷ Kılavuz, *Ana Hatlarıyla İslam Akâidi*, 90-91.

³⁸ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, 208; Kılavuz, *İslam Akâidi*, 84.

³⁹ Şerafettin Gölcük - Süleyman Toprak, *Kelâm*, 8. Baskı (Konya: Dizgi Ofset, 2014), 161.

“Devir” denir. Bunların her ikisi de imkânsızdır.⁴⁰ Yaratıcıda asıl olan vücuttur, O’nun vücudu ise vâcibtir. Kâinatta asıl olan ademdir (yokluk), onun vücudu ise mümkündür. Mümkünettten olan varlığın yaratılmasında olması gereken sebep ancak vâcibü’l vücud olan Allah’tır.⁴¹ Allah yarattıkları cinsinden değildir; şayet olsaydı, o zaman yarattığı her şeyin yanında bizzat bulunması gerekirdi ki, bu durum muhaldir. Sanatkârlar da böyledir; bir marangoz yaptığı bir masanın cinsinden olmadığı için yanında bizzat bulunmaz; ancak sanatkâr sıfatlarıyla sanatının yanında bulunur. Masayı meydana getiren tahta, çivi, tutkal ve başka unsurlar aynı cinsten oldukları için bir arada bulunarak masayı meydana getirirler. İşte Allah yeryüzünde ve kâinatta müşahade ettiğimiz harika ve emsalsiz yaratıkların her birinde kemal sıfatlarıyla mevcuttur; yani varlığı güzel görüp güzel düşünen, onlardaki Allah’ın ilminin, kudretinin sonsuzluğunu kavrar ve her birindeki Allah’ın Cemal sıfatından yansıyan güzelliği görür.

Allah’ın varlığı konusunda hem İslam filozoflarının sıkça kullandığı ve hem de kelâmcıların kullandığı imkân delili, âlemdeki varlıkların dolayısıyla âlemin mümkün oluşundan hareketle Allah’ın varlığını ispata giden bir delildir. Bu delile “Mutlak mevcut delili”, “İmkân ve vücub delili” gibi isimler de verilmiştir. Bunu şöyle bir kıyasla ifade edebiliriz:

Âlem mümkünler topluluğudur.

Her mümkün var olabilmek için, yokluğuna varlığını tercih edecek bir müreccihe muhtaçtır.

O halde bu âlem de var olabilmek için böyle bir müreccihe muhtaçtır.

Yeryüzünde müşahade ettiğimiz bütün varlık belli bir hacim, belli şekil ve sıfatlara sahiptir; hareketleri, süratleri farklıdır, bunların değişmesinde aklen bir engel yoktur. Gece ve gündüz gibi iki önemli değer devamlı gece veya devamlı gündüz olmaları mümkün olan şeylerdendir. İnsanın bugün sahip olduğu muhteşem şekil, büyüklüğü, küçüklüğü ve her türlü davranışı farklı olabilirdi. Eşyanın hakikati sabittir ve müşahade ettiğimiz varlık yok olabilir veya varlık hiç yaratılmayabilirdi. Bütün bunlar değişkendir. İşte varlığı ve yokluğu mümkün olan şeylerden meydana gelen kâinat da mümkündür ve her mümkünün bir yaratıcısı vardır.⁴² Diğer deliller de aşağı yukarı bu minval üzere değerlendirilebilir.

⁴⁰ Gölcük - Toprak, *Kelâm*, 164.

⁴¹ el-Meydânî, *el-Akîdetü’l-İslamiyye*, 111.

⁴² el-Meydânî, *el-Akîdetü’l-İslamiyye*, 116-117.

İmkân delili çerçevesinde şu ayetler aslında başlı başına ilmi, kudreti her şeyi kuşatmış Rabbimizin var ve bir olduğunu ortaya koymaya yeterlidir:

“Rabbinin gölgeyi nasıl uzattığını görmedin mi? Eğer dileyseydi, onu elbet hareketsiz kılardı. Sonra biz güneşi, ona delil kıldık.” (el-Furkan 25/45)

“De ki: Düşündünüz mü hiç, eğer Allah üzerinizde geceyi ta kıyamet gününe kadar aralıksız devam ettirse, Allah’tan başka size bir ışık getirecek ilah kimdir? Hala işitmeyecek misiniz?” (el-Kasas 28/71)

“De ki: Söyleyin bakalım, eğer Allah üzerinizde gündüzü ta kıyamet gününe kadar aralıksız devam ettirse, Allah’tan başka, istirahat edeceğiniz geceyi size getirecek ilah kimdir? Hâlâ görmeyecek misiniz?” (el-Kasas 25/72)

“Rahmetinden ötürü Allah, geceyi ve gündüzü yarattı ki geceleyn dinlenesiniz, (gündüzün) O’nun lütfundan (rızkınızı) arayasınız ve şükredesiniz.” (el-Kasas 25/73)

“Allah’ın gökleri ve yeri hak ile yarattığını görmedin mi? O dilerse sizi ortadan kaldırıp yepyeni bir halk getirir. Bu, Allah’a güç değildir.” (İbrahim 14/19-20)

“De ki: Suyunuz çekilirse, söyleyin bakalım, size kim bir akarsu getirebilir?” (el-Mülk 7/30)

“Şimdi bana, ektiğinizi haber verin. Onu siz mi bitiriyorsunuz, yoksa bitiren biz miyiz? Dileseydik onu kuru bir çöp yapardık da şaşar kalırdınız. Doğrusu borç altına girdik. Daha doğrusu, biz yoksul kıldık (derdiniz). Ya içtiğiniz suya ne dersiniz? Buluttan onu siz mi indirdiniz, yoksa indiren biz miyiz? Dileseydik onu tuzlu yapardık. Şükretmeniz gerekmez mi?” (Vâkıa 56/63-70)

Allah’ın var ve bir oluşu ile ilgili bazı delilleri şiirlerin ifade ettikleri anlamlar çerçevesinde vermeye çalıştık. Şimdi de “İtikadî esaslar”ın ikincisi olan risâletle ilgili olan şiirlerin üzerinde durmak istiyoruz.

2. HZ. MUHAMMED’İN RİSÂLETİYLE İLGİLİ ÖRNEK

Hiz. Muhammed’in mezarını ziyaret edip dua eden ve adını bilmediğimiz bir bedevinin söylediği şu şiir, Hiz. Muhammed’i en güzel tanımlayan bir şiirdir:⁴³

فطاب من طيبهن القاع والاکم	يا خير من دفنت بالقاع أعظمه
فيه العفاف و فيه الجود والكرم	* نفسي القدا لقر أنت ساكنه

“Ey şu Medine ovasına defnedilenlerin ve insanlığın en hayırlısı

⁴³ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsiru'l-Kur'an'il-Azîm*, 2. Baskı, thk. Sami b. Muhammed Selame, (B.y: Dâru't-Tayyibe, 1420/1999), 2: 348.

peygamberim!

Seni tazim ediyorum.

O ovada defnedilenlerin güzel kokularından koca Medine ovası ve o ovayı çevreleyen dağların hepsi de o kokudan nasibini almış kokulanmış (bütün dağlar, ovalar onlar kokuyor).

Senin (ey Resul) sakini olduğun şu kabre canım feda olsun.

Zira o kabirde iffet ve nezahet, iyilik ve cömertlik mevcuttur.”⁴⁴

Hz. Muhammed hürmete layıktır. Bunun aksini düşünmek mümkün değildir. Çünkü o Allah tarafından bütün âlemlere rahmet olarak gönderilmiş yüce bir peygamberdir. Dolayısıyla ona rahmet peygamberi denilmektedir.⁴⁵ Hz. Muhammed’in risâletinden bu güne kadar geçen on dört asrın şehadetiyle Muhammedî çizgiden başka bütün yollar kapalıdır. Bu hususta Kur’an’da şöyle buyrulmaktadır:

“Bütün dinlerden üstün kılmak üzere, peygamberini hidayet ve hak din ile gönderen O’dur. Şahit olarak Allah yeter.” (el-Fetih 48/28).

Şâir Kus b. Sâide el-İyâdî (ö.600) âyetteki manaya dikkat çeken bir şiirinde şöyle diyor:

أرسل فينا أحمد	خير نبي قد بعث
صلي عليه الله ما	عج له وحث

“Bize gönderilenlerin en hayırlısı, peygamberlerin en üstünü olarak Ahmed’i gönderdi. Kafiler onu ziyaret için yollara düştükçe ve bu teşvik edildikçe Allah ona salat eylesin.”⁴⁶

Hz. Muhammed bir nur, bir hak olarak, batılı yok etmek üzere gönderildi. Bu öyle bir hakikattir ki, onu kabul etmek istemeyenler sönsün diye üfledikçe parlar. Bu gerçek şairi belli olmayan bir şiirde şöyle ifade edilmiştir:

جاء الحق فسطع	ودمر باطل فانقمع
---------------	------------------

“Hak gelip parladı. Batıl ise yerle bir edilip söküldü.”⁴⁷

⁴⁴ İbn Kesîr, *Muhtasar Tefsîri İbni Kesîr*, 7. Baskı, İhtisar ve thk. Muhammed Ali es-Sâbûnî (Beyrut: Dâru’l-Kur’an il-Kerim,1981), 1: 410.

* Mescid-i Nebevî’ye gelerek Nisa 4/64. ayetin kendisi hakkında da gerçekleşmesini isteyen bir bedevi, aynı zamanda duasının içinde bu şiiri de söylüyor. Bu şiir şu anda Hz. Peygamberin türbesinin iki direğinde, iki mısra birinde, iki mısra da birinde olmak üzere yazılı bulunmaktadır.

⁴⁵ Teftâzânî, *Şerhu’l-Makâsîd*, 2: 183.

⁴⁶ Ebü’l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî Kâdî İyâz, *Şifâ-i şerîf* (Beyrut: Derseadet, Mısır baskısından tıpkı basım, ts.), 1: 363; Muhammed Süleyman el-Mansur Fevrî, *Rahmeten li’l-âlemin* (Riyad: Dâru’s-Selam, ts.), 1: 546.

O gelmeden önce âlem sanki bir matemhane, insanlar da orada ağlaşan yetim çocuklar gibiydiler. Adaletin yerini zulüm almış ve kırılması mümkün olmayan bir talan toplumu oluşmuş, her şey anlamını yitirmiş, insanların, “Necisin? Nereden geliyorsun? Nereye gidiyorsun?” sorularının cevabını bulamadıkları bir dönemde Hz. Muhammed risâlet göreviyle gönderilmiştir. Şâir Ka’b İbn Lüey İbn Ka’b İbn Ğalib’in şu şiiri bunu şöyle ifade etmektedir:

فيخير أخبارا صدوق خبيرها	علي غفلة يأتي النبي محمد
--------------------------	--------------------------

“İnsanların gaflette olduğu bir dönemde peygamber Muhammed gelecek. Doğru haberler verecek.”⁴⁸

Hız. Peygamber, cahiliyet kirlerinden bütün insanları temizlemiş, mezkûr üç büyük ve küllî soruya cevap vermiş, böylece her aradığını bulan insan mutlu olmuştur. Çünkü peygamberin gönderilmesi de, tebliği de boşuna değildi. Zaten peygamberler insanların içinden insanlara gönderilmişlerdir. Ehl-i iman ve taate cennet ve sevabı müjdelemek, kâfir ve asileri de cehennem ve ceza ile uyarmak üzere gelmişlerdir.⁴⁹ Kur’an’da, “Ey Resul! Rabbinden sana indirilene tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan, O’nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan koruyacaktır.” (el-Maide 5/67) buyrulmaktadır. Aslında bütün peygamberlerin görevi budur ki, hiçbirisi bu görevini ihmal etmemiştir. Kur’an bunu şöyle ifade eder: “O peygamberler ki Allah’ın gönderdiği emirleri duyururlar, Allah’tan korkarlar ve O’ndan başka kimseden korkmazlar.” (el-Ahzab 33/39)

Her peygamber gibi Hız. Muhammed’in de aslî görevi Allah’ın emirlerini tebliğdir. Bu esası adı bilinmeyen bir şâir şöyle ifade ediyor:

إسمع العجب العجاب	يا ذياب يا ذياب
يدعو بمكة فلا يجاب	بعث محمد بالكتاب

“Ey Zeyab ey Zeyab; hayret verici bir haberi dinle. Muhammed kitap ile gönderildi. Mekke’de insanları hakka davet ediyor. Fakat davetine uyulmuyor.”⁵⁰

⁴⁷ Ebü’l-Fazl Celalüddin Abdurrahman b. Ebî Bekr Süyûtî, *el-Hasâisü’l-Kübrâ* (Beyrut: Dâru’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2012), 1: 252.

⁴⁸ Kâdî İyâz, *Şifâ-i şerîf*, 1: 344; Ebü’l-Bekâ Salih b. el-Hüseyn el-Câferî, *Tahcîl men harrefe’t-Tevrati ve’l-İncil*, thk. Mahmud Abdurrahman Kadah (Riyad: Mektebetü’l-Ubeykan, 1998), 2: 852. (Peygamber’den [s.a.v.] çok önceleri yaşamış, kavmine okuduğu hutbelerinde hep Peygamber’den [s.a.v.] şiirler okuyarak bahseden büyük bir zattır. Kabri Halep yakınlarında Ravhinde nam mevkide bulunmaktadır.)

⁴⁹ Teftâzânî, *Şerhu’l-Akaidi’n-Nesefiyye*, 206-207.

⁵⁰ Süyûtî, *el-Hasâisü’l-Kübra*, 1: 358; Ebü’l-Bekâ, *Tahcîl men harrefe’t-Tevrati ve’l-İncil*, 2: 861.

Hâlbuki getirdiğinin vahiy olduğunu şâir Ka'b İbn Lüey İbn Ka'b İbn Ğalib'in şu şiirinde görüyoruz:

جاء بالحق المنزل	هذا النبي المرسل
------------------	------------------

*"Bu gönderilen peygamberdir. İndirilen vahiyleri getirmiştir."*⁵¹

Peygamber gönderilmemiş olsaydı, insanlar mutlaka bilmeleri gerekenleri bilemez ve uygulayamazlardı. Allah peygamberleri, öğretmen, hâdî ve terbiyecisi, insanlara kitap ve hikmeti açıklayıcı, onlara dini hükümleri öğretici, güzel ahlakı tamamlayıcı, ilmî ve amelî üstünlüklerde insanların çoğunu mükemmelliğe ulaştırıcı, salih amel ve imanla âlemi aydınlatıcı olarak göndermiştir.⁵² Şayet Hz. Peygamber gönderilmemiş olsaydı, Kur'an'ın mesajını tam olarak kavrayamazdık. O, bizim için bir örnektir. Dolayısıyla insanlığın gelişiminde peygamberlerin katkıları inkar edilemez.⁵³

Onun adının yazıldığı, anıldığı her yerde bereket ve övgü vardır. Peygamber'in meşhur şairlerinden Hassan b. Sabit (ö.62/682) Peygamberi övmek için bir makale yazar. Bitirip de makaleyi okuyunca, Hz. Muhammed'i gerektiği gibi övemediğini anlar ve şöyle der:

ولكن مدحت مقالتي بمحمد صلعم	و ما مدحت محمدا بمقالتي
-----------------------------	-------------------------

"Bu makalemle Hz. Muhammed'i övemedim.

*Fakat onun adını makalemde zikretmekle makalem güzelleşti"*⁵⁴

Toplumumuzda onun adı anıldığında yine onun öğretisi çerçevesinde salatü selam getiririz. Ahmed, Mahmud, Muhammed ve Mustafa gibi çocuklara konulan isimlerinin çocukların davranışları üzerinde psikolojik etkisinin olduğu yapılan tespitler arasındadır. Ancak Hz. Muhammed en çok "Allah'ın kulu" ismini sevmektedir. Bu hakikat Şâir Ebu Abdullah el-Mağribî'ye (ö.940/1534) ait bir şiirde şöyle ifade edilmiştir:

فإنه أشرف أسماء	لا تدعني إلا بيا عبدها
-----------------	------------------------

⁵¹ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali el-Beyhakî, *Delâilü'n-nübüvve ve marifetü ahvali sahihi's-şeria*, 3. Baskı (Haydarabat: Daru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1985), 2: 255; İsmail b. Muhammed b. El-Fazl el-İsbehânî, *Kitâbü delâilü'n-nübüvve*, thk. Muhammed b. Muhammed el-Hattad (Riyad: Dâru Tayyibe, 1409/1979), 1: 114.

⁵² Teftâzânî, *Şerhu Akâidü'n-Neseфіyye*, 211.

⁵³ el-Meydânî, *el-Akidedü'l-İslamiyye*, 280.

⁵⁴ Şihabüddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer el-Hafâcî, *Haşiyetü's-Şihab ala tefsiri'l-Beyzâvî* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmîyye, ts), 3: 244; İsmail Hakkı b. Mustafa İstanbulî, *Ruhu'l-beyan*, tsh. Şeyh Ahmed Ubeyd (Beyrut: Daru'l-fikir), 2: 397; Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî, *Tefsiru's-Şaravî* (Mısır: Matabi'l- Dari'l-Ahbari'l-Yevm, 1997), 5: 3157; Muhammed b. Tayyip b. Muhammed b. Cafer b. el-Kasım el-Bâkılânî, *el-İntisar li'l-Kur'an*, 2. Baskı, thk. Muhammed Zağlul İslam (Beyrut: Münşietü'l-Maarif, 2001), 2: 495.

“Beni, ancak Allah’a ibadet eden kulu diye çağırın!

Çünkü “Allah’ın kulu” ifadesi benim en şerefli isimlerimdenidir.”⁵⁵

Hız. Peygamber, tarihin benzerini hiç kayıt etmediği bir nesil, asr-ı saadet neslini yetiştirmiştir. Arabın deve ve koyun otlatan çobanlarından milletlerin ve ümmetlerin efendilerini çıkarmıştır. Bu onun en önemli mucizelerindendir.⁵⁶ Şâiri bilinmeyen bir şiirde ifadesi şudur:

وأنت أحييت أجيالا من العدم	أخوك عيسى دعا ميتا فقام له
----------------------------	----------------------------

“Kardeşin İsa bir ölüyü çağırdı, o da Hız. İsa’ya dirilip kalkarak cevap verdi. Sen ise ey Allah’ın Rasûlü, nesilleri yokluktan (cehaletten, bitmişlikten) dirilerek (gerçek) varlığa çıkardın.”⁵⁷

Peygamber’in amcası Ebû Tâlib’in, onun getirdiği dinin hak olduğunu, iman ve İslam davasını tebliğ ve tebşir etmesini, bu konuda sıkıntı çekmemesini ve hep arkasında duracağını anlatan önemli muhteviyata sahip olan şiiri şöyledir:

وَاللّٰهُ لَنْ يُّصَلِّوْا اِلَيْكَ بِمَجْمَعِهِمْ	حَتّٰى اَوْسَدَ فِى التَّرَابِ دَفِينَا
فَالصِّدْعَ بِأَمْرِكَ مَا عَلَيْكَ غَضَاظَةٌ	وَأَبْشُرْ بِذَآكِ وَ قَرِّ مِنْهُ عَيُونَا
وَ دَعْوَتِنِى وَ عَرَفْتِى أَنْكَ نَاصِحِى	وَلَقَدْ صَدَقْتِى وَ كُنْتِى ثَمَّ أَمِينَا
عَرَضْتِى دِينَا قَدْ عَلِمْتِى بِأَنَّهُ	مِنْ خَيْرِ أَدْيَانِ الْبَرِيَّةِ دِينَا
لَوْلَا الْمَلَامَةُ أَوْ حَذَارُ مَسِيَّةٍ	لَوَجَّعْتِى سَمْحًا بِذَآكِ مَبِيَا

“Kureşlilerin tümü toplansalar, ben toprağın altına girinceye kadar asla sana erişemeyecekler. Sesin kısılmayacak, görevini yerine getir. Getirdiğin bu dini (insanlara) müjdele. Beni bu dine davet ettin, bildim ki sen bana nasihat ediyorsun. Şüphesiz doğru söylüyorsun ve sen bu konuda güvenilirsin. Bir din sundun, anladım ki o din, yeryüzündeki (semavi olarak tanınan) dinlerin en hayırlısıdır. Hicivci paylayıcıların, ağır laf söyleyen ve küfredenlerin kaygıları olmasaydı şayet, bu apaçık dini kabul konusunda beni son derece anlayışlı ve gönülden müsama-hakâr bulacak ve görecektin.”⁵⁸

⁵⁵ İsmail b. Muhammed b. Abdilhâdî el-Aclûnî, *Keşfü'l-hafa ve müzîlü'l-ilbas amma iştehere mine'l-ehadisi ala elsineti'n-nas*, thk. Şeyh Muhammed Abdülaziz el-Halidî (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997), 1: 13; Ahmed b. Ali b. Sabit er-Rifâî, *el-Burhanü'l-Müeyyed*, thk. Abdülğânî Nekamî (Beyrut: Dâru'l-kütübî'n-nefs, 1408/1988), 1: 209.

⁵⁶ Muhammed Ali es-Sâbûnî, *et-Tibyân fî ulûmi'l-Kur'an*, 2. Baskı (Mekketü'l-Mükerrreme: Mektebetü'l-Ğazalî, 1980), 86.

⁵⁷ es-Sâbûnî, *et-Tibyân*, 86; Ebû Şûfe Ahmed Ömer, *el-Mû'cizetü'l-Kur'an'iyye* (Libya: Dâru'l-kütübî'l-vataniyye, 1423/2003), 1: 30.

⁵⁸ Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrahim el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vîl fî me'âni't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1895), 1: 24.

Bütün peygamberlerin gönderilmesi insanlık için bir lütuftur. Hz. Muhammed'in cihan şümül ve bir rahmet peygamberi olarak gönderilmesi, insanlığı karanlıklardan aydınlığa çıkarması başlı başına bir rahmettir. Biz Allah'ı, O'na nasıl teşekkür ve ibadet edeceğimizi onunla tanıdık ve bildik. Onunla huzura erdik. Şayet o olmasaydı, insanlık olarak hala bugün karanlıklarda bir meçhule doğru yuvarlanmakta devam ediyor olacaktık. Bu kısa özetten sonra şimdi de âyet ve hadislerde mevcut olan ölüm ve haşir gerçeğinden bahseden şiirleri ele almak istiyoruz.

3. ÖLÜM VE ÖLDÜKTEN SONRA DİRİLMEYLE İLGİLİ ÖRNEK

Ölüm ve haşri birlikte ele almak istiyoruz. İyi bakılamazsa ölüm zahirde ürkütücü gelebilir; ancak ölüm de hayat kadar büyük bir nimettir. İkisinin de yaratılması, imtihan içindir. Kur'an'da, " O ki, hanginizin daha güzel davranacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır." (el-Mülk 67/2). Hayat, anlamsız bir var oluş olmadığı gibi, ölüm de sonu hiçlik olan bir yok oluş değildir. Aksine hayat, bir hayırlı faaliyetler alanı, ölüm ise bu faaliyetlerin karşılığını bulacağımız ebedî varlık sahasına geçişi sağlayan bir dönüm noktası ve uyarıcıdır. Ölümün bir yok oluş olmadığını Şâbân el-Meczub'un (ö. 926/1506) şu şiirinde görüyoruz:

حياة هي غايات المنى	* لا تظنوا الموت موتا إنه
هي إلا نقلة من ههنا	لا ترعكم فجأة الموت فما

*"Ölümü ölmek sanmayın; çünkü ölüm hayatın ta kendisidir (ölmek âhîret için dirilmektir). Ve hayat ise, ölümün sonucudur. (Yani ölümden sonra bir daha ölmek üzere cennete ve bizim için hazırlanmış bütün arzularımızı tatmin edecek nimetlere kavuşmaktır.) Ölümün ansızın gelmesi seni şaşırtmasın, şoka sokmasın. Ölümün gayesi, ancak bu dünya hayatından (ve meşguliyetinden) bir terhistir bir nakildir ve bir tebdili mekândır."*⁵⁹

Nefsi ile mücadelesini iyi yapan ve bu vesileyle nefsinin tezkiye eden bir insan, ölüm vesilesiyle bir yurttan başka bir yurda mutlu bir geçiş yapar. Ölümü, tam bir yokluk ve hiçlik kabul eden, bu hayattan sonra hesap, haşir, neşir, cennet ve cehennem olmayacağını sanan insan hata eder. Şayet böyle zannedildiği gibi olsaydı, yaratılış ve varlığa geliştiki hikmet yok olurdu; ölümden sonra insanlar eşit olurdu. Böylece mü'minle kâfir, katille maktul, zalimle mazlum, itaatkârla isyan eden, büyük günah işleyenle işlemeyen, fâcirle takva sahibi eşit olurdu. Bu kabul, hayvanlardan daha kötü olan inançsızların mezhebidir. Kur'an bunlara şöyle işaret eder: "İnkâr edenler, kesinlikle diriltilmeyeceklerini

⁵⁹ Abdülvehhâb b. Ahmed b. Ali İmam Şâ'ranî, *Levâkhu'l-envâri'l-kudsiyye fî beyâni'l-uhudî'l-Muhammediyye*, 2. Baskı (Kahire: Matbaatü Mustafa el-Babî el-Halabi, 1973), 887.

ileri sürdüler. De ki: Hayır! Rabbime andolsun ki mutlaka diriltileceksiniz, sonra yaptıklarınız size haber verilecektir. Bu, Allah’a göre kolaydır.” (et-Teğabün 64/7)

Biz ilmen biliyoruz ki, batan güneş aslında kaybolup gitmiyor. İnsanın batan güneşi görmemesi, onun yok olup gittiğine delalet etmez. Bir kıtada batan güneş başka bir kıtaya doğuyor demektir. Biz yatsı namazını kılarken Amerika ve Kanada’da öğle namazının vakti girdi girecek durumdadır. Çocuk ana rahminden dünya denilen yeni bir âleme doğar. Ölen insan da ölüm vasıtasıyla başka bir âleme doğar. Berzahta toplanan insanlar kıyametin kopmasıyla yeniden diriltilecekler ve haşir denilen toplanma gerçekleşecek ve bütün varlık mahşer denilen toplanma yerinde bir araya gelecekler.⁶⁰ Tabi ikinci surdan sonra dirilmenin gerçekleşmesi için Allah tarafından yer yarılacak, bütün insanlar mezarlarından çıkacaklar ve süratle mahşer meydanında toplanacaklar.⁶¹

Sem’iyattan olan haşir gerçeği şâiri bilinmeyen şu şiirde çok veciz bir şekilde ifade edilmektedir:

لكن الموت غايه كل حي	ولو أنا إذا متنا تركنا
ونسأل بعده عن كل شيء	ولكننا إذا متنا بعثنا

“Şayet biz öldüğümüz zaman terk edilsek, ölüm her canlının gayesi olur; fakat biz öldüğümüz zaman haşir olunacağız ve ölümden sonra (yaptığımız) her şeyden sorguya çekileceğiz.”⁶²

Şâiri bilinmeyen ve Tâvil’den alınan başka bir şiirde de haşre şöyle işaret edilmiştir:

وأشهد أن البعث حق وأخلص	شهدت بأن الله لا رب غيره
-------------------------	--------------------------

“Ben Allah’tan başka Rab olmadığına şahitlik ettim.

Ve öldükten sonra dirilmenin de hak ve doğru olduğuna inanıyorum.”⁶³

Âhiretin varlığına ve öldükten sonra dirilmeye olan imanımız, kitap, sünnet, akıl ve fitrat-ı selimenin kesinlikle delalet ettiği gerçeklerdendir. Allah Kur’an’da bu gerçeği haber vermiş, kelâmıyla delillendirmiş ve çok sayıda surede haşri inkâr edenleri reddetmiştir.⁶⁴ Çünkü her sonradan yaratılan gerçekte önceden yoktu. Öyle ise yok olduktan sonra

⁶⁰ Teftâzânî, *Şerhu’l-Akaidi’n-Nesefiyye*, 161.

⁶¹ el-Meydanî, *el-Akaidetü’l-İslamiyye*, 118.

⁶² Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer Fahrüddin er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb* (Beyrut: Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, 1421/2000), 26: 57; Abdurrahman b. Ebû Bekr Celaleddin es-Süyûtî, *Şerhu’s-Sudur*, thk. Abdülmecid Tu’me Halebi (Lübnan: Dâru’l-Marife, 1417/1996), 1: 282.

⁶³ Şâfiî, *Divanü İmami’s-Şâfiî*, 90.

⁶⁴ Hanefî, *Şerhu Akideti’t-Tahâviyye*, 404.

yeniden yaratılması caizdir; hem de bu yaratılma dünyadaki yaratılma şekli olan cevher ve arazdan farklı olarak gerçekleşecektir.⁶⁵ Çünkü yaratıcının aslı vücuttur, O'nun vücudu ise vaciptir. Varlığın aslı ise yokluktur (adem), yokluğun varlığa çıkması ise mümkündür. Mümkünün yaratılmasında sebeb olması, ancak varlığı vacip olan bir Zat ile mümkündür.⁶⁶ Dolayısıyla haşir yani öldükten sonra dirilme mümkün olan şeylerdendir, caizdir, aklen de fikren de makuldür. Felsefecilerin, "Haşir konusundan hayali olarak bahseden sadece Hz. Muhammed'dir" söylemlerinin aksine bütün peygamberler âhiret ve haşirden bahsetmiş ve kesinlikle vuku bulacağını haber vermişlerdir. Bu aslında onların kasıtlı olarak söyledikleri bir yalandır.⁶⁷

Hz. Peygamber, "Ben Peygamber olarak gönderildim, kıyametle aram şahadet parmağım ile orta parmağım kadar yakındır."⁶⁸ buyurmuştur. Böylece kıyametin vukuuna vurgu yapmıştır.

Mezarda çürümüş olan kemiklerin bir daha diriltilemeyeceği iddiası her zaman diliminde öne sürülmüştür. Peygamber döneminde bu iddia bizzat huzurunda yapılmıştır. Kur'an'da bu hadise şöyle cereyan etmiştir: " Kendi yaratılışını unutarak bize karşı misal getirmeye kalkışarak "Şu çürümüş kemikleri kim diriltecek?" diyor. De ki: Onları ilk defa yaratmış olan diriltecek. Çünkü O, her türlü yaratmayı gayet iyi bilir." (Yâsin 36/78-79). Öldükten sonra dirilmeyi inkâr eden Ubey b. Halef çürümüş bir kemiği ufaladıktan sonra Rasûlullah'a dönerek: "Allah'ın, bu çürümüş kemikleri tekrar dirilteceğine mi inanıyorsun?" dedi. Rasûlullah, "Evet, seni diriltecek ve cehenneme sokacak." diye cevap verdi. Bunun üzerine mealini verdiğimiz 78 ve 79. ayetler nazil olmuştur.

"Haşir gibi bir hakikat sadece insanlar için midir, yoksa bütün varlığa şamil midir?" sorusu akla gelebilir. Evet, haşir insanlara, cinlere, meleklerle ve yeryüzündeki bütün hayvanlara ve kuşlara şamildir. Hepsini diriltip haşir meydanına toplanacaklar ve aralarında kıyas yapılacaktır. "Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve (gökyüzünde) iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi ancak sizin gibi topluluklardır. Biz o kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp Rablerinin huzuruna getirilecekler." (el-En'am 6/38) buyrulmaktadır. Bunun temel sebebi, dünyada adalet ve zulüm çarpışmasından doğan ve âhirete sarkan yanlışların tamir edilmesidir.⁶⁹ Bunun inceliğini Peygamber'imiz şöyle

⁶⁵ Ebü'l-Meâlî Abdülmelik el-Cüveynî, *Kitabü'l-irşad ilâ kavatü'l-edilleti fî usûli'l-itikad*, 2. Bası, thk. Esad Temim (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekafe, 1992), 3.

⁶⁶ el-Meydanî, *el-Akidetü'l-İslamiyye*, 111.

⁶⁷ Hanefî, *Şerhu'l-Akidetü'n-Tahâviyye*, 404.

⁶⁸ Müslim, "Cuma" 43.

⁶⁹ el-Meydanî, *el-Akidetü'l-İslamiyye*, 563.

ifade eder: “Kıyamet günü haklar sahiplerine verilir; hatta boynuzsuz koç, boynuzlu koçtan hakkını alır.”⁷⁰

Haşır, manasından da anlaşıldığı üzere kıyamet günü bütün varlıkların mahşer yerinde toplanması, mahkeme-i kübrada her canlının hakkını alması, aynı zamanda da Allah’ın kendisine verdiği her şeyden mesul olduğu için sorguya çekilmesi anlamındadır.⁷¹ Şayet âhîret açılıp bu mahkeme kurulup, zalim cezasını, mazlum da hakkını almazsa her şey abes olur. İmanı esaslardan bir diğeri de Allah’ın kelâmı Kur’an’dır. Şimdi de onu ele almak ve şiirlerdeki vasıflarını görmek istiyoruz.

4. ALLAH’IN YÜCE KELÂMIYLA İLGİLİ ÖRNEK

Kur’an bir hayat kitabıdır. Allah Kur’an’ı ümmete bir hayat anlayışı, bir hidayet kaynağı ve elçisinin doğruluğuna bir delil olarak indirmiştir. Bu manalar, son devir Arap şâirlerinin en meşhurlarından Ahmed Şevki b. Ali b. Ahmed Şevki’nin (ö. 1352/1932) şu şiirinde ifade edilmektedir.

وجئتنا بكتاب غير منصرف	جاء النبيون بالآيات فانصرفت
يزينه جمال العنق والقدم	آياته كلما طال المدى جدد

“Peygamberler mucizelerle geldiler; onların (vefat edip gitmeleriyle) mucizeleri de gitti. (Ey Allah’ın Nebisi!) sen, bize bitip tükenmeyen, kıyamete kadar aramızda baki kalacak bir kitap (Kur’an’ı) getirdin. O kitap ki, uzun zaman geçmesine rağmen, ayetleri hala tazedir; zaman itibarıyla Kur’an’ın eskimesinden, yıllanmasından doğan güzelliği, onun ayetlerini süslemektedir.”⁷²

Kur’an, Allah’ın gayr-ı mahluk kelâmı olarak⁷³ Allah’ın kelâm sıfatı ile ilgilidir.⁷⁴ Kur’an üzerinde birlik sağlanamazsa, ihtilaflar artar. Kelâm dünyasına baktığımızda selef, “Kur’an’ın mana ve lafız yönünden Allah’ın kelâmı olduğunu kabul etmiştir.”⁷⁵ Mâtürîdî (ö. 333/944), usul imamlarının Kur’an’ı şöyle tanımladıklarını söylemiştir: “Kur’an, mushafalarda yazılan ve tevatür yoluyla bize intikal eden bir kelâmdır.”⁷⁶ Kelâm ulemasına göre, “Kur’an, mahlûk olmayan İlahî bir kelâmdır. Bu her iki ifadeden hareketle şöyle demişlerdir: “Kur’an, mushaflarımızda yazılan, kalplerimizle korunan ve ezberlenen, dillerimizle okunan ve

⁷⁰ Tirmizi, *Sünen*, “Kıyamet”, 2, 4/614.

⁷¹ el-Meydânî, *el-Akîdetü’l-İslamiyye*, 512-513.

⁷² es-Sâbûnî, *et-Tibyan*, 7.

⁷³ Fahrüddin Muhammed b. Ömer el-Hatip er-Râzî, *Me’âlimü usulî’l-d-din* (Beyrut: Dâru’l-Fikri’l-Lübnanî, 1992), 61.

⁷⁴ Mustafa Öz, *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*, 4. Baskı (İstanbul: Çınar Mat. ve Yay. San. Tic. Ltd. Şti, 2012), 338-339.

⁷⁵ Mustafa Bahu, *Akaidü’l-Eşâire* (Kahire: el-Mektebetü’l-İslamiyye, 2012), 181-182.

⁷⁶ Abdüllatif Harputî, *Tenkihu’l-Kelâm fî akaid-i Ehli’l-İslam*, trc. İbrahim Özdemir - Fikret Karaman (Elazığ: T.D.V. Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 2000), 185.

kulaklarımızla dinlenen,⁷⁷ Nebi üzerine indirilen⁷⁸ bir kelâmıdır. Eş'arilere göre de "Kur'an her yönüyle kelâmulahtır."⁷⁹ Mu'tezileye gelince, onlar, Kur'an'ın sonradan yaratılmış olduğunu,⁸⁰ araz olarak bir mahalde yaratıldığını, seslerden ve harflerden oluştuğunu ve Allah'ın bu Kur'an'la mütekellim olduğunu,⁸¹ söylemektedirler. Şunu hemen belirtmemiz gerekir ki, Kur'an yukarıda zikrettiğimiz tanımlara göre mushaf-larda yazılı, kalbimizde muhafaza edilmektedir Ancak kalbimizle kaim değil, mushafın içinde de yerleşmiş değildir, belki bütün bunlar Allah'ın yüce kelâmını ifade eden genel araçlardır.⁸² Ancak Allah'ın yüce kelâmı Hz. Peygamber'e gelinceye kadar hiçbir beşer müdahalesi olmadığından ve birçok ayette⁸³ "بلسان عربي مبين" "...apaçık Arap diliyle..." (eş-Şuara 26/195) indirildiğinden yüksek bir belagat ve fesahate sahiptir ve bu yüzden de sahip olduğu her şeyiyle, manasıyla ve lafzıyla mucize ve kadim olarak Allah'ın kelâmıdır. Mecaz konusunda aşırı gidenler Kur'an'ın çoğu mecazdır, iddiasında bulunmuşlar; ancak tahkik ehli bunları uyarmıştır.⁸⁴

Kur'an, günlerin geçmesiyle gitmeyecek, bitip tükenmeyecek sonsuzluk kavramına sahiptir. Hidayet kaynağı olma özelliği kıyamete kadar devam edecektir. Kur'an her yalancı ile tartışabilen ve fesahat ve belagat silahıyla her inkarcıya meydan okuyabilen edebî bir güce sahiptir.⁸⁵ Genelde peygamberlerin mucizeleri hissidir (görsel), bir anda nefisleri istila eder; fakat devamlılığı yoktur. Onun içindir ki, onların mucizeleri kendi vefatlarıyla bitmiştir. Başta Kur'an olmak üzere Hz. Peygamber'in mucizeleri "عقلية خالدة" sonsuz aklî mucizelerdir. Bundan dolayıdır ki kıyamete kadar bakidirler.⁸⁶Bunun en canlı örneği Kur'an'dır ki, Rasûlullah'ın vefatıyla ölmüyor, onun zamanındaki hayatiyetini devam

⁷⁷ Harputî, *Tenkihu'l-Kelâm*, 183.

⁷⁸ Molla Ali Karî. *Şerhu Kitabî'l-fıkhi'l-ekber*, tsh. Muhammed Bedreddin Ebu Firas, el-Halebî (Mısır: Matbaatü't-Tekaddüm, 1323/1901), 23.

⁷⁹ Abdüsselâm b. İbrahim el-Lekanî, *İthâfü'l-mürîd bi şerhi cevhereti't-tevhid*, 2. Baskı (Kahire: Matbaatü's-Seade, 1955), 102.

⁸⁰ Ebü'l-Hüseyn Yahya b. Ebî'l-Hayr b. Salim İmranî, *el-İntisar fi'r-red ale'l-Mutezile el-Kaderiyye el-Eşrar*, thk. Suud b. Abdilaziz el-Halef (Riyad: y.y., 1999), 2: 575.

⁸¹ Ebü'l-Muin Meymun b. Muhammed en-Neseî, *Tebsirâtü'l-edille fi usûli'd-dîn*, 2. Baskı (Ankara: Başak Matbaacılık, 2004), 1: 339; Ebü'l-Hasen b. Abdülcebbar b. Ahmed Abdülcebbar, *el-Muhîr bi't-Teklif*, thk. Ömer es-Seyyid Azmî (Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1965), 331.

⁸² el-Cüveynî, *Kitabü'l-İrşad*, 128.

⁸³ Bk. en-Nahl 16/103; Yusuf 12/2; Taha 20/113; Zümer 39/28; Fussilet 41/3; Şûra 42/7.

⁸⁴ Şemsüddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyüp İbnü Kayyim el-Cevziyye, *Muhtasarü's-savâiku'l-mürsele ale'l-Cehmiyyeti ve'l-Muattile*, thk. Seyyid İbrahim (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1994), 2: 318.

⁸⁵ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, 1: 243.

⁸⁶ es-Sâbûnî, *et-Tibyan*, 87-88.

ettiriyor. Kaldı ki Hz. Muhammed’inde görsel mucizeleri vardır. Ancak kalıcı mucizesi Kur’an’dır. Kur’an’ın bu özelliğini ve o geldikten sonra diğer semavi dinler ve kitaplarının durumunu adını tespit edemediğimiz şair ne güzel dile getirmiş.

وكتابه أقوى وأقوم قبلا	الله أكبر إن دين محمد
طلع الصباح فأطفئ القنديلا	لا تذكر الكتب السوالف عنده

“Allah en büyüktür. Şüphesiz Hz. Muhammed’in dini ve onun kitabı sözlerin en güçlüsü ve en doğrusudur. Kur’an’ın yanında geçmiş kitapların esemeleri okunmaz; sabah (güneş) doğdu, bütün kandilleri söndürdü.”⁸⁷

Şâiri bilinmeyen aynı mealde şu şiir de önemlidir:

إذا طلعت الشمس إختفت النجوم وانطفت السرج
--

“Güneş doğunca yıldızlar gizlenir; lambalar söner.”⁸⁸

Kur’an her yönüyle cihanşümül bir kitaptır. Ona kucak açan her insanın, yaşı ne olursa olsun beynine ve kalbine kolayca giren ve oralarda kolayca bulunabilme niteliğinde bir kitaptır. Sadece yazı ile değil, kalplerde ve göğüslerde mahfuz olarak günümüze kadar bir harfi bile değişikliğe uğramadan gelebilmiştir. Semavî kitapların ezberlenmeksizin sadece bakılarak okunmaları, tahrif ve tebdile maruz kalmalarına neden olmuştur. Kur’an üzerindeki bu yüksek gayretten dolayı, Allah inayeti ilahiyesi ile onu muhafaza etmiştir. Bu, Allah’ın yüce Kur’an’a yaptığı özel bir inayet ve Muhammed ümmetine has büyük bir şereftir.⁸⁹

Kur’an’da şöyle beyan edilmiştir: “Kur’an’ı kesinlikle biz indirdik; elbette onu yine biz koruyacağız.” (el-Hicr 15/9). Kur’an Hz. Muhammed’in nübüvvetinin en büyük mucizesidir.⁹⁰ Öyle cazibeli bir mucizedir ki, onun kabul edilmemesi için ellerinden ne gelirse arkalarına bırakmayan Kureys’in ileri gelenleri, gece insan ayağı çekildiğinde, Kur’an dinlemeye giderlerdi. Bu ileri gelenlerden birçoğu sonradan Müslüman olmuştur. Bunların başında Hz. Ömer gelmektedir. Kur’an’ın dışında insan için daha önemli olan bir öğreti yoktur. Çünkü onun i’cazındaki tesir hiçbir şeyde mevcut değildir. ليس بعد بيانا لقرآن بيان *“Evet, Kur’an’ın beyanından sonra beyan olmaz.”⁹¹*

⁸⁷ es-Sâbûnî, *et-Tibyan*, 48.

⁸⁸ Bahaeddin Sağlam - İsmail Acarkan, *R. N.’de Geçen Arapça, Farsça İbareler ve Âyet, Hadis Mealleri*, 3. Baskı, tsh. Ayşe Yarıcı (İstanbul: Tebliğ Yayınları, 1424/2004), 327.

⁸⁹ es-Sâbûnî, *et-Tibyan*, 48.

⁹⁰ Tahir el-Cezâirî, *el-Cevâhiri’l-kelâmiyye fî idahi’l-akidetî’l-İslamiyye* (Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1988), 36-37.

⁹¹ Sağlam - Acarkan, *R.N.’deki Arapça, Farsça İbareler*, 327.

Şair Velid el-Â'zamî'nin yazdığı kasidesinden alınan şu iki mısra da bu konuda oldukça vecizdir.

وكل شيء سوى القرآن خسرا	شريعة الله للإنسان تبيان
-------------------------	--------------------------

“Allah’ın insanlar için (gönderdiği) şeriatı bir açıklama (bir kanunlar mecmuası)’dır; Kur’an’dan başka her şey ise zarardır.”⁹²

Günümüz Müslüman dünyasının Kur’an ile alakası, önünde su bulunduğu halde, susuzluktan ölen bir adamın veya sırtındaki heybesinde su ve azığı bulunduğu halde açlıktan ve susuzluktan ölen bir hayvanın durumuna benzetilmiştir. Şair Ebu'l-Âla Maarri, Ahmed b. Abdullah b. Süleyman el-Maarri, (ö.961/1057) bir şiirinde aynı manaları ifade etmeye çalışmıştır:

والماء فوق ظهورها محمول	كالعيس في البيداء يقتلها الظما
-------------------------	--------------------------------

“Çöldeki cins develere benzerler; sırtlarında su yüklü olduğu halde, susuzluk onları öldürür.”⁹³

SONUÇ

Yazı icad edilinceye kadar her millette, kendi milletinin örf ve adetlerini şiirle muhafaza edip, onları gelecek nesillere aktarmayı görev edinen şairler hep bulunmuştur. Arap dili, insanlığın ürettiği zengin dillerden biri olduğundan şiir ve nesiri en iyi kullanan diller arasında en baş sırada yer edinebilmiştir. Her ne kadar diller birbirlerinden etkilenseler de, değişmeyen ana hakikat bütün dilleri yaratanın Allah olmasıdır.

Arap şiirinde daha çok Allah’ın varlık ve birliğinden, peygamberimizin gönderiliş ve gerekliliğinden, Kur’an’ın yaratılmamış Allah’ın kelâmı oluşundan, sem’iyattan olan ve insanların aklını en çok meşgul eden haşir konusundan bahsedilmektedir. Arap şiiri sadece inançla ilgili esaslarla sınırlı değildir. O, temel İslamî bilimlerin her alanıyla ilgili olduğu gibi, psikoloji ve sosyolojiyle de ilgilidir. Şiir insanın içinde bulunduğu sosyal hayatın nasıl olması gerektiği üzerinde de durmaktadır. Şiir nesre göre çok manaları öz olarak anlatmaktadır. Bundan dolayıdır ki çok sayıda kelâm âlimi, kelâmî görüşlerini şiirle ifade etmeyi tercih etmiştir. Çünkü şiir tesir bakımından daha geniş bir alana sahiptir. Cami dâhil insana hitap edilen her alanda en çok tesir eden ve kalıcı olan konuşmalar hatibin konuşmasını şiirle süslediği konuşmalardır.

Kelâm âlimlerinin görüşleriyle desteklendiği gibi Arap şairlerinin inançla ilgili konularda şiiri ustalıklı kullanılarak halkı doğru inanç konu-

⁹² es-Sâbûnî, *et-Tibyan*, 139-140.

⁹³ es-Sabunî, *et-Tibyan*, 60.

sunda bilinçlendirdikleri anlaşılmaktadır. Konunun edebî boyutuyla ilgili olarak da şiir muhteviyatıyla inanç ilkeleri arasında çok sıkı bir bağ kurulduğu görülmektedir. Bu bağlamda kelâm ilminin teşekkül ve gelişim aşamalarında dil bilimlerinden oldukça yararlandığı anlaşılmaktadır. Nitekim ilk dönem kelâmcılarının çoğunun dilci olmaları tesadüf değildir. Soyut kavramları ifade etmek için kelâmcılar dil üzerinde önemle durmuşlardır. Dolayısıyla “Kelâm-şiir ilişkisi” bağlamında özellikle edebiyatın en cazip alanı olan şiirin üslup ve ifade zenginliğinden klasik dönem kelâmcılarının fazlasıyla yararlandığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülcebbar, Ebü'l-Hasen b. Abdülcebbar b. Ahmed. *el-Muhîyt bi't-teklif*. Thk. Ömer es-Seyyid Azmî. Kahire: Dâru'l-Mısriyye, 1386/1965.
- Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail Ebu Mansur. *Ahsene mâ Semî'te*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İslamiyye, 1421/2000.
- Abdüsselam b. İbrahim el-Lekanî. *İthafü'l-Mürîd Bi Cevhereti't-Tevhit*. 2. Baskı. Kahire: Matbaatü's-Seade, 1375/1955.
- Affî, Abdürrezzak. *Müzekkiratü't-tevhid*. Tsh. Zekerıyya Ali Yusuf. Suudi Arabistan: Matbaatü Ensari's-Sünne, 1420/1999.
- Ahmed b. Ali b. Sabit er-Rifâî. *el-Burhanü'l-Müeyyed*. Thk. Abdülğanî Nekamî. (Beyrut: Dâru'l-kütübî'n-Nafis, 1408/1988).
- Bahu, Mustafa. *Akaidü'l-Eşaire*. Kahire: el-Mektebetü'l-İslamiyye, 1433/2012.
- Beyhakî, Ebu Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali. *Delâilü'n-Nübüvve ve marifetü ahvali sahihiş-şeria*. 3. Baskı. Haydaraabat: Daru'l-kütübî'l-ilmıyye, 1405/1985.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi'l-Hasen İsmail b. İbrahim b. el-Muğîre b. el-Ahnef. *Sahîhu'l-Buhârî*. Tsh. Muhammed Zihni Efendi. İstanbul: Matbaatü Dâri't-Tabaati'l-Âmire, 1401/1981.
- Müslim, Ebu'l-Hasen Müslim b. El-Haccac. *Sahîhi Müslim*. Thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. İstanbul: Çağrı Yayınlarından Daru İhyai't-Türas el-Arabıy'e göre tam ofsed, 1401/1981.
- Ebü Abdullah Ahmed Ömer. *el-Mû'cizetü'l-Kur'an'ıyye*. Libya: Dâru'l-kütübî'l-vataniyye, 1423/2003.
- Ebü'l-Bekâ, Salih b. El-Hüseyin el-Caferî. *Tahcîl men harrefe't- Tevrati ve'l-İncil*. Thk. Mahmud Abdurrahman Kadah. Riyad: Mektebetü'l-âbikan, 1419/1998.
- el-Aclûnî, İsmail b. Muhammed b. Abdilhadî. *Keşfü'l-hafa ve müzilü'l-ilbas amma iştehere mine'l-ehadisi ala elsineti'n-nas*. Thk. Şeyh Muhammed Abdülaziz el-Halidi. Beyrut: Dâru'l-Küttabi'l-İlmıyye, 1418/1997.
- el-Bakillanî, Muhammed b. Tayyip b. Muhammed b. Cafer b. el-Kasım. *el-İnsaf li'l-Kur'an*. 2. Baskı. Thk. Muhaammed Zağlul İslam. Beyrut: Münşietü'l-Maarif, 1422/2001.

- el-Câvî, Muhammed b. Ömer Nevevî. *Merah lebid li keşfi ma'ne'l-Kur'an'il-Mecid*. Tsh. Muhammed Emin ed-Danavî. Beyrut: Daru'l İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1417/1996.
- el-Cezâirî, Tahir. *el-Cevahiru'l-kelâmiyye fi idâhi'l-akideti'l-İslamiyye*. Beyrut: Dâru İbni Hazm, 1409/1988.
- el-Cüveynî, Ebü'l-Meali Abdülmelik. *Kitabü'l-irşad ila kvaatii'l-edilleti fi usûli'l-îtkad*. 2. Baskı. Beyrut: Müesssetü'l-Kütübi's-Sekafe, 1413/1992.
- el-Hafacî, Şihabüddin Ahmed b. Muhammed b. Ömer. *Haşiyetü's-Şihap ala tefsiri'l-Beydavî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- el-İşbehani, İsmail b. Muhammed b. El-Fazl b. Ali, Kitabü delaili'n-Nübüvve. Thk. Muhammed b. Muhammed el-Hattad. Riyad: Dâru Tayyibe, 1409/1979.
- el-İbşihî, Şihabüddin b. Muhammed. *el-Müstetraf fi külli fennin müstazraf*. Beyrut: Daru'l-Kalem, 1981.
- el-Meydânî, Abdurrahman Hasan Habenneke. *el-Akidetü'l-İslamiyye ve üsesüha*. 8. Baskı. Dimeşk/Şam: Dâru'l-Kalem, 1418/1997.
- en-Nesefî, Ebü'l-Mun Meymun b. Muhammed. *Tebşiratü'l-edille fi usûliddin*. 2. Baskı. Ankara: Başak Matbaacılık, 1423/2004.
- en-Nisâbü'rî, Nizamüddin el-Hasen b. Muhammed b. Hüseyin el-Gummî. *Tefsîru'n-Nisaburî*. Beyrut: Matbaatü'l-Kübra'l-Emiriyye'ye göre tam ofsed, 1416/1995.
- es-Sâbûnî, Muhammed Ali. *Muhtasar Tefsiri İbni Kesir*. 7. Baskı. Thk. Aynı Adami. Beyrut: Dâru'l-Kur'an'il-Kerim, 1401/1981.
- es-Sâbûnî, Muhammed Ali. *et-Tibyan fi ulûmi'l-Kur'an*. 2. Baskı. Mekketü'l-Mükerrreme: Mektebetü'l-Gazzalî, 1401/1980.
- es-Sâbûnî, Nureddin Ahmed b. Mahmud b. Ebi Bekr. *el-Bidaye fi usûlid-din*. 5. Baskı. Ankara: Dâru Matbaati's-Şuuni'd-Diniyye, 1416/1995.
- eş-Şa'râvî, Muhammed Mütevellî. *Tefsiru's-Şaravî*. Kahire: Matbaati'l-Dari'l-Ahbari'l-Yevm, 1418/1997.
- et-Tilmisânî, Ahmed b. Muhammed el-Mukrî, *Nefhu't-Tayyib min ğusni'l-Endülüsü'r-Ratip*. Thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sadır, 1388/1968.
- Gazalî, Ebu Hamid Hücçetü'l-İslam Muhammed b. Muhammed. *İhyau ulûmiddin*. Kahire: Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, 1387/1967.
- Gölcük, Şerafettin - Toprak, Süleyman. *Kelâm*. 8. Baskı. Konya: Dizgi Ofsed, 2014.
- Haneffî, Saduddin Muhammed b. Ali b. Muhammed İbn Ebi'l-İzz. *Şerhu'l-akideti't-tahaviyye*. 9. Baskı. Beyrut: el-Mektebetül-İslamî, 1408/1988.
- Harpûtî, Abdüllatif. *Tenkihu'l-kelâm fi akaid-i Ehli'l-İslam*. Trc. İbrahim Özdemir, Fikret Karaman. Elazığ: T.D.V. Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi, 1421/2000.
- Hazîn, Alaüddin Ali b. Muhammed b. İbrahim. *Lübabü't-te'vil fi maani't-tenzil*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1317/1895.

- İbnü Âşur, Muhammed et-Tahir b. Muhammed b. Muhammed. *et-Tenvir ve't-Tahrir*. Beyrut: Mektebetü'l-Medineti'r-Rakamiyye, 1420/2000.
- İbnü Kayyim el-Cevziyye, Şemsüddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ebi Bekr b. Eyyüp. *Muhtasaru's-Savaiku'l-mürsele alel-Cehmiyyeti vel-Muattile*. Kahire: Matbaatü'l-Hadis, 1414/1994.
- İbnü Mace, Ebu Abdullah Muhammed b. Yezid el-Gazvînî. *Sünen-i İbni Mace*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1401/1981.
- İmam Şa'rânî, Abdülvehhab b. Ahmed b. Ali. *Levakihu'l-envar el-kudsiyye fî beyani'l-uhûdi'l-Muhammediyye*. 2. Baskı. Kahire: Matbaatü Mustafa el-Babi el-Halebi, 1393/1973.
- İmrânî, Ebu'l-Hüseyin Yahya b. Ebi'l-Hayr b. Salim. *el-İntisar fi'r-red ale'l-Mutezile el-Kaderiyye el-Eşrar*. Thk. Suud b. Abdilaziz el-Halef. Riyad: y.y., 1419/1999.
- İsferâyinî, Tahir b. Muhammed. *et-Tefsir fi'd-din ve temyizü'l-firkati'n-naciye ani'l-firkati'lhâlikin*. Lübnan: Matbaatü Ensari's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1403/1983.
- İsmail b. Hammad Cevherî. *es-Sihah, Tâcü'l-Lüğa ve Sihahü'l-Arabiyye*. Thk. Ahmed Abdülğafur Attar. Beyrut: Dâru'l-İlim Li'l-Melayin, ts.
- İstanbulî, Ebu'l-Fida İsmail Hakkı b. Mustafa. *Ruhu'l-beyan (Suretu'l-Maide 5/45)*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Kâdi İyaz, İyaz b. Musa b. Ümran es-Sept. *Şifa-i Şerif*. Beyrut: Derseadet Mısır Baskısından Tıpkı Basım, ts.
- Kârî, Molla Ali. *Şerhu kitabi'l-fikhi'l-ekber*. Tsh. Muhammed Bedreddin Ebu Firas el-Halebi. Mısır: Matbaatü't-Tekaddüm, 1323/1901.
- Kattânî, Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım el-Âsımî. *Hâşiyetü'l-usûli's-selase*. B.y: Dâru'z-zahim, 1423/2002.
- Kılavuz, A. Saim. *Ana Hatlarıyla İslam Akaidi ve Kelâma Giriş*. 25. Baskı. İstanbul: Karist Baskı Çözümleri Ltd. Şti., 1437/2016.
- Komisyon, *Kefa bi'l-mevti vâizan*. Arapça El Kitabı Serisi 58. Suriye: Dâru'l-Vatan, ts.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud. *Kitabü't-tevhid*. İstanbul: Elif Ofsed Tesislri, 1400/1979.
- Muhammed b. Mükerrerem İbnü Manzur. *Lisanü'l-Arab*. Kahire: Dâru'l-Maarif, ts.
- Muhammed Reşid b. Ali Rıza b. Muhammed. *Tefsiru'l-Kur'an'il-Hakim*. 4. Baskı. Mısır: Dâru Menar, 1411/1990.
- Mukatil b. Süleyman b. Beşir. *Tefsiru Mukatil*. Thk. Abdullah Mahmud Şehate. Beyrut: Dâru İhyai't-Türas, 1423/2003.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccac. *Sahihu Müslim*. Thk. Muhammed Fuad Abdülbaki. İstanbul: Çağrı Yayınlarından Dâru İhyai't-Türas el-Arabiyy'e göre tam ofsed, 1401/1981.

- Öz, Mustafa. *Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi*. 4. Baskı. İstanbul: Çınar Mat. Ve Yay. Son. Tic. Ltd. Sti., 1434/2012.
- Özek, Ali - Karaman, Hayrettin - Turgut Ali - Çağırıcı Mustafa - Dönmez İ. Kafi - Gümüş, Sadettin. *Kur'an'ı Kerim Ve Türkçe Açıklamalı Meali*. Suudi Arabistan: Kraliyet Basımı, 1412/1992.
- Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer el-Hatip. *Me'âlimü usûli'd-din*. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-Lübnani, 1411/1992.
- Râzî, Fahrüddin. *Mefatihü'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- Sağlam, Bahaeddin – Acarkan, İsmail. *R. N.'de Geçen Arapça, Farsça İbareler ve Âyet, Hadis Mealleri*. 3. Baskı, Tsh. Ayşe Yarıcı. İstanbul: Tebliğ Yayınları, 1424/2004.
- Seâlebî, Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed b. Mahluk. *el-Cevahiru'l-hisan fî tefsiri'l-Kur'an (Tefsiru's- Sealebi)*. Beyrut: Müessesetü'l Â'lemi, 1418/1998.
- Süyûtî, Ebu'l-Fadl Celaleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr. *el-Hasaisu'l-kübra*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1433/2012.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebi Bekr Celaleddin. *Şerhu's-Sudur*. Thk. Abdülmecid Tu'me Halebî. Lübnan: Dâru'l-Marife, 1417/1996.
- Şâfiî, Ebu Abdullah Muhammed b. İdris b. el-Abbas b. Osman b. Şafii. *Divanü'l-İmami's-Şafii*. Thk. İmi'l-Bedi' Yakup. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1428/2007.
- Şehristânî, Ebü'l-Feth Taceddin Muhmmmed b. Abdilkerim. *Nihayetü'l-İkdam, fî İlmi'l-keîâm*. Thk. el-Fert Cüyum. Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, 1425/2004.
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir b. Yezid b. Kesir b. Ğalip. *Câmiu'l-Beyan fî te'vil'l-Kur'an*. Thk. Ahmed Muhammed Şakir. B.y: Müessesetü'r-Risale 1420/2000.
- Teftâzânî, Sadüddin Nes'ud b. Ömer. *Şerhu'l-akaidi'n-Nesefiyye*. Thk. Muhammed Adnan Derviş. İstanbul: el-Mektebetü'l-Hanefiyye, ts.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa b. Sevre b. Musa. *Sünenü't-Tirmizi*. Thk. İbrahim Atve İvad. Beyrut: Çağrı Yayınları, 1401/1981.